

Fəridə Pünhan qızı Hüseynova⁸²
MƏTNDƏ AKTUAL ÜZVLƏNMƏNİN ROLU

Həm şifahi nitqdə, həm də yazılı nitqdə danışan tərəfindən ötürülən və ya həm danışana, həm də dinləyəne məlum olan informasiyadan başlayaraq məlum olmayan, yeni informasiyaya doğru fikri hərəkət müşahidə olunur. Yazan və ya danışan şəxs tərəfindən qurulan hər hansı cümlə qarşı tərəfin ünsiyyətin predmeti haqqında informasiya fondunun olub-olmaması nəzərə alınaraq, dinləyəne məlum olan məlumatı fikrin çıxış punktu olaraq qəbul edir. Ünsiyyət zamanı naməlum olan informasiyanı cümlənin məlum olan məlumatı əhatə edən hissəsinə əlavə və ya yeni fikir kimi təqdim edilir. Bununla da, iki üzvlənmə - aktual və kommunikativ üzvlənmə yaranmış olur.

Cümlənin quruluşunda iki səviyyəni müəyyən edən Prof. Kamal Abdullayev üzvlənməni də iki növə ayırır:

1. Sintaktik üzvlənmə

2. Aktual üzvlənmə

Ünsiyyətin bütün aspektlərini özündə birləşdirən mexanizm kimi aktual üzvlənmə mürəkkəb təbiətə malikdir. Cümlənin semantik və funksional cəhətdən fərqli şəkildə istifadə imkanlarını əks etdirir. Aktual üzvlənmə həmçinin, cümlənin strukturu ilə birbaşa bağlıdır.

Mahiyətinin daha yaxşı başa düşülməsi üçün ilk öncə, “aktualaşma” anlayışının ifadə etdiyi mənanı başa düşmək lazımdır. Ş. Balliyə görə, “aktualaşmadıl işarəsinin ünsiyyət zamanı müəyyən mənaya malik olmasıdır” [1, s. 106]. Deməli, aktual üzvlənmə kommunikativ məqsədə malik cümlələrdə mövcud kontekst və ya kommunikativ situasiyaya aiddir. Lakin, dilçilik elmində aktual üzvlənmə komponentlərinin tək və konkret bir adlandırılması yoxdur. Ədəbiyyatlarda müxtəlif terminlərlə ifadə olunmuşdur:

- psixoloji mübtədə-psixoloji xəbər;
- leksik mübtədə-leksik xəbər;
- söyləmin əsası və söyləmin nüvəsi;
- məlum və yeni;
- tema və rema;
- əsas hissə və predikativ hissə [1, s. 107].

Bildiyimiz kimi, cümlə bitmiş fikri ifadə edir. Lakin, onun ifadə etdiyi fikir nisbi xarakter daşıyır. Çünki, mətn daxilində cümlənin öz semantik və struktur xüsusiyyətləri ortaya çıxır. Bir fikir əhatəsində birləşən cümlələr mətn yaradır. Buna görə də, mətnin yaranmasında iştirak edən cümlələrin aktual üzvlənməsi mətnin gedişatına da birbaşa təsir göstərir.

Mətnin içərisində ifadələr arasında müəyyən sintaqmatik və paradigmatik əlaqə olur. İfadələrin ardıcıl düzülüşü ilə yaranan bağlılıq sintaqmatik əlaqəni formalaşdırır. Semantik əlaqə və intonasiya köməyiylə isə, paradigmatik bağlılıq yaranır. Mətndəki ifadələr arasındakı fərqi aktualaşma ümumi fikrin onların semantik həcminə və tutumuna göstərdiyi təsir ortaya çıxarır. Bu da özlüyündə, mətndəki tema və rema ilə bağlı olub nəyi hansı nisbətdə əhatə etməsində asılı olaraq gedişata təsir göstərir.

Mətnin semantikasının öyrənilməsində tema-rema əvəzlənməsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Rema cümlənin məlumat verən hissəsi, tema da cümlədə əlaqələndirmə ya da vasitəçilik vəzifəsi yerinə yetirən hissəsidir. Bu məsələdə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur:

A) Firbas (1964;1971) və Danes (1974) “ünsiyyət dinamizmi” anlayışı üzərində araşdırma aparırlar və bunu cümlə quruluşuna bağlı olduğunu qeyd edirlər. Firbas “cümlədə temanı göstərən struktur elementin cümlə içində ən aşağı səviyyədə ünsiyyət dinamizmi daşdığı” bildirmişdir. Buna görə də, cümlənin ən aşağı səviyyədə ünsiyyət dəyərinə sahib vahididir, tema ünsiyyət baxımından əhəmiyyətsiz bir komponentdir. Rema ünsiyyəti irəli səviyyəyə daşıyır və cümlənin ən informativ hissəsi olaraq qəbul edilir.

B) Halliday`ə görə, tema “ nə üzərində danışıldığını göstərir, cümlənin mesaj olaraq ayrıldığı nöqtəsidir. Tema cümlədəki ilk komponentdir. Rema temanın tamamlayıcısıdır.

Mathesius (1929) funksional cümlə qurulması yanaşması içində “haqqında olma ya da əlaqəli olma” anlayışını ilk dəfə təkmilləşdirən dilçi olaraq cümləni məlumat strukturu baxımından ikili artikulyasiya içərisində düşünür. Danışanın üzərində danışmaq istədiyi şey - *məzmun* və bu mövzu haqqında edən *şərh* olaraq ayırd edirdi. Bundan başqa, o, təkmilləşdirdiyi yanaşmada ifadə üçün xüsusi kontekst yönümlü bir hərəkət etmə nöqtəsinin olduğunu və cümlələrin qeyri-müəyyən sintaksislərinin psixoloji faktorlara bağlı olduğunu da vurğulamışdır. Məsələn,

Məzmun: Murad bu gün nə etdi?

Şərh: Dostları ilə maraqlı bir filmə baxdı.

Yuxarıdakı yanaşmadan aydın olduğu kimi, məzmun anlayışı cümlənin semantik cəhətdən anlaşılmasında açar hissə sayılır. Cümlədəki ilk mövqe məzmun yeri olaraq da adlandırılır. Çünki, cümlədəki ilk komponent kimi cümlənin məzmunu çıxış edir.

Mətnin strukturlaşdırılması texnikasına görə, temadan remaya doğru nitq aktı baş verir. Çünki, ünsiyyət zamanı tema dinləyəne məlumdur. Ünsiyyət zamanı əsl məqsəd temanı diqqət mərkəzində saxlayıb onun haqqında dinləyiciyə yeni məlumat verməkdir. Fikrin dərinliyini, əhatəliliyini müəyyən edən rema yeni informasiyanın ortaya çıxmasına səbəb olur.

⁸² BDU-nun magistrantı

Tema və remanın hər bir cümlədə formal əlamətləri söz sırası və intonasiyadır. Cümlənin aktual üzvlənməsi təhlilində intonasiya prosodik vasitələr, xüsusilə, məntiqi vurğunu nəzərə almamaq qeyri-mümkündür [1, s. 109]. Prosodi fərdi fonetika olmayan danışq elementləri ilə bağlıdır: seqmentlər (hərflər), tonlama, vurğu və ritim kimi funksional dil vahidləri daxil olmaqla hecaların və daha böyük nitq vahidlərinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir.

Prosodi danışanın müxtəlif xüsusiyyətlərini də özündə əks etdirə bilər. Məsələn, emosional vəziyyəti, ifadə forması (sual və ya əmr və s.), ironiyanın varlığı, vurğu, kontrast, diqqət və s. Nitqin prosodik cəhətlərinin təhlilində eşitmə ölçüləri (dinləyicinin zehmində yaranan subyektiv təəssüratlar) və obyektiv ölçülər (səs dalğasının fiziki xüsusiyyətləri və obyektiv ölçülə bilən artikulyasiyanın fizioloji xüsusiyyətləri) hər zaman bir-birinə uyğunluğu müşahidə edilmir.

Tonlama qarışıq bir fenomendir və bir neçə prosodik dəyişənə bağlı olaraq üç əsas istiqaməti vardır:

1. Nitqin vahidlərə bölünməsi,
2. Müəyyən kəlimələrin, hecaların vurğulanması,
3. Addım hərəkət seçimi (məsələn, eniş və ya yüksəliş).

Vurğu, bir hecanı önə çıxarma vasitəsi olaraq xüsusi funksiya daşıyır. Tək-tək sözlərdə (söz vurğusu olaraq adlandırılır) və ya daha böyük nitq vahidlərində (əsasən, “cümlə vurğusu” olaraq adlandırılır) müşahidə oluna bilər. Sözləri anlamada və söz sırasını müəyyən etmədə xüsusi rol oynayan vurğu mətn daxilində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Mətnə cümlələrin aktual üzvlənməsinə dair bir nümunənin təhlilinə diqqət yetirək:

“Kənd dağın zirvəsində yerləşirdi. Boylandıqca, sıx meşələr, uca dağlar görünürdü. Meşələrin nə qədər heyvanlara, bitkilərə ev sahibliyini etdiyini düşündükcə insan heyratə düşür. Dağların zirvəsi yayda belə ağappaq görünürdü. Bunlar Qafqaz dağlarıdır”.

Bu mətnin hər bir cümləsində aktual üzvlənmə vardır. İlk cümlə giriş cümlədir. Bu cümlədə bir kənd təsvir edilir. Buradakı təbiət haqqında bir sıra informasiya vardır. İkinci cümlədən sonra, məlum olana əsasən yeni bir əlamət qeyd edilir (meşələrin böyüklüyünün, ev sahibliyi etməsi ilə izahı, dağların zirvəsində qar olması və s.). Hər bir cümlədə rema və tema özünü göstərir. Məsələn, ikinci cümlədə tema – sıx meşələr, uca dağlar, rema – görünürdü. Mətnin sonunda dağlar haqqında yeni bir məlumat verilmişdir: yayda belə dağ zirvəsi ağappaq olur. Giriş cümlələrdən, dağlar dinləyəne məlum idi, sonuncu cümlədə isə, bu dağın adı – “Qafqaz dağları” qeyd olunduğundan əlavə bir məlumatı ehtiva edir.

Mətnin təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, sintaktik bütövləri təşkil edən cümlələri üç növə ayırmaq mümkündür:

- Giriş cümlələr;
- İzahedici cümlələr;
- Nəticə cümlələr [7].

Bu cəhətləri nəzərdə tutaraq dilçilər qeyd edirlər ki, hər bir mikrotemada qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə doğru inkişaf olur. Tematik inkişaf (proqressiya) bu cür yaranır. Sintaktik bütöv daxilində tema-remə əvəzlənməsi mikrotemanı başa çatdırdığı kimi, müxtəlif sintaktik bütövlər də bir-biri ilə bağlanaraq iri mətnləri – makrotemaları yaradır. Mikrotemaların bir-biri ilə bu cür əlaqəsi sintaktik bütövlərin inteqrasiyasına səbəb olur [7].

Ədəbiyyat siyahısı

1. Quliyeva, A. Cümlənin aktual üzvlənməsinin ifadə vasitələri, Dil və ədəbiyyat, IX cild, №1, 2019, s. 106-111
2. Hacıyeva N. Nağil dialoqunda aktual üzvlənmə, Türkologiya, 2015, №4, s. 14-26
3. Novruzova N.S. Mətnin öyrənilməsində əsas yanaşmalar: nəzəriyyələr. mülahizələr. problemlər. Bakı, 2015. 258 səh.

İnternet resursları

4. <https://www.as-journal.edu.az/>
5. <http://www.anl.az/>
6. <https://www.turkologiya.org/>
7. <https://kamilinfo.net/aktual-uzvlenme>

Açar sözlər: Dilçilik, dil, mətn, ünsiyyət, cümlə, aktual, aktuallaşma, prosodik, intonasiya, söz sırası

Keywords: Linguistics, language, text, communication, sentence, actual, actualization, prosodic, intonation, word order

Ключевые слова: Языкознание, язык, текст, коммуникация, предложение, актуализация, актуализация, просодика, интонация, порядок слов

Mətnədə aktual üzvlənmənin rolu

Xülasə

Mətn dilin iştirakı ilə meydana gəlmiş mənalı söz və cümlə məcmusundan yaranan anlaşma və anlatma vasitəsidir. Kəlimələrin zənginləşib cümlə halına gəlməsi nəticəsində yaranan, iki şəxsin ünsiyyətə girə bilməsi üçün vasitə rolunu oynayan mətn istər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə olduqca əhəmiyyətli informativ-kommunikativ vəzifə daşıyır. Çünki, hər bir mətnin müəyyən bir informativ məqsədi vardır. Mətni formalaşdıran komponentlər sözlər və cümlələrlə məhdudlaşmır, sözlərin və onların yaratdığı ifadələrin məcazi mənalı da mətnin semantikasını formalaşdırır. Mətnin informativ mənası tək-tək sözlər və ya cümlələr vasitəsilə deyil, bu komponentlərin ümumi şəkildə birləşərək əmələ gətirdiyi semantik struktur vasitəsilə qarşı tərəfə ötürülür. Bu isə, birbaşa cümlələrin aktual üzvlənməsi ilə bağlıdır. Buna görə də, mətndəki cümlələrin aktual üzvlənməsi hadisəsi ona məxsus olan informativ cəhətləri ortaya çıxarmaqda xüsusi rol oynayır.

The role of actual membership in the text

Summary

A text is a means of understanding and narration that arises from a set of meaningful words and sentences formed with the participation of language. The text, which is formed as a result of the enrichment of words into sentences and serves as a means for two people to communicate, has a very important informative and communicative function in both written and oral speech. Because each text has a specific informative purpose. The components that make up a text are not limited to words and sentences, and the figurative meanings of words and the expressions they create also shape the semantics of the text. The informative meaning of the text is not conveyed to the other party through individual words or sentences, but through the semantic structure formed by the combined combination of these components. This is directly related to the actual membership of sentences. Therefore, the event of membership actualization of sentences in the text plays a special role in revealing its informative features.

Роль фактического членства в тексте

Резюме

Текст – это средство понимания и повествования, возникающее из набора осмысленных слов и предложений, образованных при участии языка. Текст, образующийся в результате обогащения слов в предложения и служащий средством общения двух людей, выполняет очень важную познавательно-коммуникативную функцию как в письменной, так и в устной речи. Потому что каждый текст имеет определенную информативную цель. Компоненты, из которых состоит текст, не ограничиваются словами и предложениями, переносные значения слов и создаваемые ими выражения также формируют семантику текста. Информативное значение текста передается собеседнику не через отдельные слова или предложения, а через смысловую структуру, образованную комбинированным сочетанием этих компонентов. Это напрямую связано с фактической принадлежностью предложений. Поэтому событие актуализации членства предложения в тексте играет особую роль в раскрытии его содержательных особенностей.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva